

תיקוני ערכים למילון התלמודי (ד): "אזדא"

לפרופ' ישראל ייבין. דברי חכמים
בנחת נשמעים, ורבים אזדו לטעמיה.

המלה **אזדא** וצורות כיוצא בה הכוללות אותיות **אזד** מזדמנות בשלוש חטיבות שונות בתחומי מקורותינו: במסמכי יב; בדניאל ב, ה, ה; ובעיקר בתלמוד הבבלי, בהקשרים שונים, במיוחד במונח הרגיל והשגור "אזדא ר"פ לטעמיה" וכיו"ב. בתולדות הפרשנות של ההיקריות בשלוש החטיבות האלה הייתה תחילת הטיפול בהקשר של כל חטיבה עצמה, ולימים אימצו העוסקים בחטיבה זו בחטיבה אחת אף הסברים שנבעו מן הדיונים בחטיבות האחרות. חלק מן הדיונים האלה מהווה פרק בפני עצמו בתולדות המחקר, במיוחד לגבי הנטייה המתגלית כאן לחפש יישובים לקשיים שבמקום אחד מתחומים רחוקים ממנו דווקא, בחינת "ממרחק תביא להמה". אף אנו נעיין בחטיבה זו לפי עניינה בכל הקשר, ועם זאת נבדוק את הסבירות לישם את המסקנות לגבי ההיקריות בתחומים המקבילים. עיקר מבוקשנו הוא החטיבה התלמודית, בדיקת הבעיות והצעת פתרון למוצאה של צורה יוצאת דופן זו.

א. במסמכי יב

קאולי 27 שו' 8-10¹

הן אזד יתעבד מן דיניא תיפתיא גושכיא זי ממנין במדינת תשטרס ית[ידע]
למראן לקבל זנה זי אנחנה אמרן;

* הקודמים בסדרה: (א) "ואימרו פועלים... ואימר בעל הבית (בבא מציעא עז ע"א)", עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל מוקדשים לפרופ' עזרא ציון מלמד, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 163-169; (ב) "למיתב", 'נתיב' (> נת"ן)", מחקרים בספרות התלמודית... לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן", ירושלים תשמ"ג, עמ' 126-129; (ג) "אוכלוסא - אוכלווא - אכלווא - כלווא - אכלושי - אבלושי", עומד להופיע.

1. A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, pp. 99-100; ב' פורטן בהשתתפות י' גרינפלד, יהודים מיב וארמים מסון - תעודות ארמיות עם תרגום, ירושלים תשל"ד, עמ' 86-87. התרגום לאנגלית המובא כאן הוא על פי קאולי.

If inquiry be made of the magistrates, officers (and) police who are set over the province of TŠTRS it will be made known to your lordship in accordance with what we say

המסמך נכתב בשנת 411 לפני הספירה, או סמוך לאחר כך, ונתפרסם תחילה בשנת 1903. על התיבה הנידונה העיר קאולי, שם: 2, 5, 8, Dan. אודא Persian, as where it is taken as "statement", "information". Here rather "verification", i.e. inquiry

קאולי מסתייע אפוא בפירוש מסמכו בפסוק מדניאל, ונמצא מפרש סתומה אחת מתוך סתומה אחרת. מכל מקום, אנו נראה שמלה זו שבמסמכי יב כאן היא באמת נהירה יותר מזו שבפסוק מדניאל, ולבסוף נסתייעו החוקרים בכיוון השני. אמנם בפסקה מיב אף במהדורת פורטן תורגם: If proclamation were made by the judges, police...; ושוב, דומה שתרגום זה מותאם יותר לפסוק בדניאל, אבל נוח פחות בהקשרו במסמך זה.

ברם, בעצם הסיוע העיקרי למוצא הפרסי של תיבה זו יוצא ממסמך אחר שבאותו קובץ, קאולי 17 שו' 5: את המלה אזדכריא שם הוא תרגם the recorders, והעיר:

A Persian compound of "information", and kar, "making" אזדא
 כאן אנו עוסקים במלה ששני מרכיביה מפרסית, ואחד מהם אף פועל. ובכן, מזאת מוכח שכאן מונח פרסי ממש.⁴ גם הפועל בהקשר הקודם, אזד יתעבד, מתאים אפוא למונח הפרסי הנ"ל על שני מרכיביו.⁵

סגל 21 שו' 4: 6

אזד עבדו איך]

They made an inquiry how...

2. עמ' 102. 3. עמ' 53.
4. B. Porten, *Archives from Elephantine*, Berkley 1968, p. 52: "those who make known edicts", i.e. the heralds
5. כבר העיר קוטשר: 'bd = krdn in Pehlevi, azd krdn לענייננו חשוב להביא דבריו של קוטשר במילואם. הוא מעיר בהם על מאמר שנתפרסם בשנת 1966: Aramaists will certainly be unhappy about the fact that O. Szemerényi (1966:204), who maintains "that O[ld] P[ersian] azda is a noun meaning 'announcement, message, news'" and that "this noun is also contained in OP azdā-kara 'announcer' attested by the Elephantine papyri", seems to have overlooked the occurrence of azda: in BA and the phrase 'azd yf'bd of E, Co 37,8 [כצ"ל, ש"פ] (*Hebrew and Aramaic Studies*, Jerusalem 1977, pp. 135-136).
6. J. B. Segal, *Aramaic Texts from North Saqqāra*, London 1983; ב' פורטן, ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, ב, ירושלים 1989, עמ' 172.

ב. דניאל ב, ה, ח

ענה מלכא ואמר לכשדיא מלתה מני אזדא הן לא תהודעונני חלמא ופשרה הדמין תתעבדון... ענא מלכא ואמר מן יציב ידע אנא די עדנא אנתון זבנין כל-קבל די חזיתון די אזדא מני מלתא.

ניקוד תיבת אזדא: אלף פתוחה, זין שוואית, דלת דגושה וקמוצה; כלומר, הניקוד פותר מלה זו שלא כפועל: ניקוד אחר (על פי המסורה, מהדורת גינזברג) הובא אצל קיטל:⁷ אלף קמוצה, דלת רפויה; ניקוד המתאים לפועל בבינוני. ואמנם, השיטה הקדומה שבפרשנות רואה מלה זו כפועל. בפירוש רש"י: "הדבר ממני הלך". בפירוש המיוחס לרס"ג:⁸ "כמו אזלא".⁹ וכן במשמעות דומה תורגם כבר בתרגום השבעים ובתרגומים התלויים בו.

ברם כבר בפרשנות הקדומה יש מפרשים שאינם מסתפקים בשיטה פשוטה זו, ויש אף המסתייעים במלה אזדא שבתלמוד הבבלי למשמעות שונה מן הפירוש הנ"ל. שם במיוחס לרס"ג: "וי"א אזדא לשון תוקפא כמו זדון, ויתכן ואזדא רבא לטעמיה לשון חוזק! פירוש זה מבוסס על התחושה, שהקשר הנידון בדניאל דורש מלת חיזוק והדגשה. אבל הניסיון המוקשה לגזרה מן זדון מראה, שאין בידי המפרש גזירה סבירה למשמעות זו. גם ההזדקקות לאזדא התלמודית אומרת קשיא.

אף תרגום הפשיטתא מחפש כאן מלת חיזוק והדגשה: "שריראיה מלתא אמרת" (פס' ה, וכי"ב פס' ח). וכן גם אבן עזרא (שמא בהשפעת הפשיטתא?): "ולפי טעמי אזדא כמו קיימא ואמת הוא, והטעם זאת המלה היא תתקיים".¹⁰

הפרשנות המדעית המודרנית לפסוק בדניאל הלכה בתחילה אחר הפרשנות היהודית. במהדורות הראשונות של מילונו של גזניוס נתפרשה המלה על פי "אזדא לטעמיה" התלמודית, ובגזרה כאילו משורש אז"ד,¹¹ כבינוני, על אף הניקוד הרווח. גם הוסיף שם גזניוס פירוש שני, *das Wort is fest*, על פי אבן עזרא, שלדעתו של גזניוס הוא מתבסס על אזדא התלמודית.¹²

7. לפסוק ה בלבד.

8. על פירוש זה וייחוסו ראה הערות אצל מ"מ כשר, שרי האלף, במקומו.

9. ועיין מצודת דוד ומצודת ציון.

10. וכן הובאו השיטות הללו במדרש דניאל לר' שמואל בר' נסים מסנות הוצ' לנגה-שורץ, ירושלים תשכ"ח); עיין שם עמ' 17 ובהערות.

11. השווה: F. Delitzsch, in S. Baer, *Libri Danielis Ezrae et Nehemiae*, Lipsiae 1882, p. vii: *Persuasum est mihi, verbum אוד ejusdem fere potestatis esse... accadicum zida respondeat, sunt tamen alia quoque indicia, ex quibus collegeris, semitico אוד vim firmitatis inesse... quod in Gemara nonnunquam vim abeundi habet*

12. לימים ייחסו לאבן עזרא גזירה על פי הערבית – "be firm" *wasada*; ראה Mühlau, W. *Volck, Wm. Gesenius Hebr. und Chald. Handwörterbuch*, Leipzig 1883, p. 24

באמצע המאה ה-19 התחילו לגייס מלה פרסית כדי לפרש את אזדא. היציג ערער על הגזירה מן אזל (ובין טעמיו: כאן דרושה המשמעות "יצאה" ולא "הלכה"), נטה למשמעות "קימא", "שריר", כבאבן עזרא ובסורית, וקישר משמעות זו לתיבה פרסית *azda*, שתרגם *beflissen*. ראייה לכך הביא מעזרא ז, כג אדרזדא; במלה זו הוא ביקש למצוא צירוף פרסי הכולל את אזדא.¹³ אף נלדקה (כנראה מבלי לדעת על דבריו של היציג) פירש כן עצמו:¹⁴ "The word is Persian... The word means 'certain', 'sure'". מסקנה זו (על פי נלדקה) נתקבלה מיד בידי קאוטש,¹⁵ ובעקבות זאת אומצה במהדורות המאוחרות של מילון גזניוס.

עם פרסום מסמכי יב, בראשית המאה, השפיעו גילויי תיבת אזד שם וגון המשמעות שייחסו לה – מעין "ידיעה", "ידיעות" – על פרשנות התיבה בדניאל, כגון במהדורות החדשות של מילון גזניוס; תרגמו בהן: *Das Wort sei von mir kundgetan*. ההסבר על פי הפרסית דרש ועוד דורש הבהרות בכמה נקודות, ביניהן המשמעות המדויקת של המלה הפרסית המוזכרת,¹⁶ צורתה הדקדוקית של מלה זו,¹⁷ והתחביר בפסוקים הנידונים בספר דניאל.¹⁸ בלקסיקון של קנט לפרסית עתיקה הוצעה מלה זו כתואר הפועל ונמסרה הגדרתה לפי הניבים השונים: "known", "thus", "surely". כולן שייכות לקשת משמעויות אחת, והאחרונה, על פי הסנסקריט, דומה לאחת המשמעויות שביקשו לראות בפסוקים הנידונים מקדמת דנא: שרייא, קימא. לגבי סוגו ותפקידו יש להשוות דיבור זה לקבוצה של דיבורים, מעין "הדבר יצא

13. היציג, דניאל, עמ' 21–22. המשמעות של המלה הפרסית דרשה הבהרה לעצמה (ראה להלן). ובפרשה הזאת וכינוי ללא פחות מאשר [!]: **azda "gegangen"*, u. es existiert im Talmud auch ein Verb אָזד "gehen" (E. Koenig, *Hebr. und Aram. Wörterbuch zum A.T.*^{4,5}, Leipzig 1931, p. 562). קניג מסתמך על שפטלביץ, J. Scheftelowitz, *MGWJ* 47 [1903], (P. 310), שגזר את הפועל התלמודי אזד מן הפחלווית: **azd. "gegangen"*!
14. E. Schrader, *Die Keilinschriften und das A.T.*², 1883, 14 p. 617. דברי נלדקה הובאו שם ממכתבו של המחבר. כאן ציטטנו על פי התרגום האנגלי: O. C. Whitehouse (tr.), *The Cuneiform Inscriptions and the Old Testament* by E. Schrader, Vol. II, London-Edinburgh 1888, p. 127. נלדקה אף הוסיף: אדרזדא *of Ezra vii.23*; but about this I cannot be quite sure גם F. Rosenthal, *Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1963, pp. 41, 59; שם הוא גזר אדרזדא ממלה פרסית אחרת.
15. E. Kautzsch, *Grammatik des biblisch-Aramäischen*, Leipzig 1884, par. 38 n. 1 (p. 63).
16. מונטגומרי, עמ' 147–148. ועיין לעיל הערה 4, ולהלן הערה 19.
17. שם עצם (ראה הערה 4), תואר (ראה מונטגומרי, עמ' 145) או תואר הפועל (ראה להלן על פי קנט).
18. ובכלל, תפקידה המדויק של תיבת מני.

מפי המלך" (אסתר ז, ח) ועוד. בתרגום החדש של JPS לדניאל כאן: I hereby decree... I have decreed
 על אף הבעיות הנותרות, שעוד יש לדון בהן, גזירה פרסית זו עונה על רבים מן הקשיים והזריות של תיבה זו בספר דניאל, ומספקת את הקשרה הלשוני-ההיסטורי. אשר להצעה לגזרה מן הפועל אול, לא עלה רעיון זה אלא מתוך אוצר המלים של הארמית הבבלית, שאנו ניגשים לבירורו להלן בסמוך.

ג. בתלמוד הבבלי

1. במילונאות התלמוד

בעל הערוך כתב: "נפק אדוא, בגמ' דס"פ קדשי מזבח במעיל' (יז ע"א) פי' יצא והלך, כמו מילתא מני אודא. וכן בכל מקום שיאמר אודא פלוני לטעמיה". אף ר' תנחום ב"ר יוסף ירושלמי במילונו, אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק), הסמיך את המונח התלמודי לפסוק בדניאל (מהדורת טולידאנו, תל-אביב תשכ"א, עמ' 12). אלא שדבריו של ר' תנחום תמוהים מפאת הגדרתו למונח הנ"ל: "אודא לטעמיה, רגע ען ראייה ורד ענה". במהדורת טולידאנו תורגם שם: "חזר מדעתו ושב ממנו" (ותרגם לי מ"ע פרידמן: "חזר בו משיטתו ונמנע ממנה")! שמה הגוון של "יצא" (במקום "הלך"), המשתמע מן הפסוק לפי גזירה זו, השפיע על המחבר לכתוב הגדרה הנוגדת את השימוש התלמודי של ביטוי זה.

מכל מקום, פירוש זה בוודאי משקף את מסורות המילונאות התלמודית שבערבית, והעניין מופיע בצורה מיושבת יותר במבוא התלמוד לרב שמואל בן חפני: "אודא פלוני לטעמיה, ורגע פלאן אלי קולה אלאול. וקד יספר וגרא פלאן עלי עלתה" (= וחזר פלוני אל דברו הראשון. וכבר נתפרש, והלך פלוני לפי נימוק; מהדורת אברמסון, עמ' 146, 163). אל ולא מן! ברם, אף כאן יש ביטוי לזרות ההגדרה לעומת מה ש"כבר נתפרש" לנכון!

לוי במילונו גזר אוד כשורש משני מן או"ל, ונימק: דרך חילוף אותיות הלשון. אף העמיד לוי על מקצת החילופים אודו / אזלו שבמקבילות.

2. הפרדת אוד לערכים שונים

נטייה חדשה, להפריד מקצת היקריות אודא ולקבען כמשמעות נפרדת בפני עצמה, מסתמנת בדבריו של קאהוט בערוך השלם. הגרעין לנטייה זו אף הוא הפסוק בדניאל והפרשנות החדשה בו, הנותנת כאן אותותיה והשפעתה על המילונאות התלמודית. וזה לשונו של קאהוט שם (עמ' 50): "ואודא בדניאל כבר הכירו בעלי

וחוקרי לשון עבר כי לא נוכל לגזורו מפעל אזל, ולדעתי הוא בעצם וראשונה אחת עם מלה פריסי.¹⁹
וממשיך קאהוט שם:

ובזה נבין מאמר הסתום בב"מ קטז ע"ב (לג"י התוספ' שם ד"ה א') ה"ד אי דאמר עלייה זו ונפל אזדא אלא דא"ל עלייה סתם, לוגיר ליה אחריתי. פי' אם אמר המשכיר עלייה זו אני משכיר לך ונפל אזדא כלומ' נקי ובלי מום²⁰ הוא השוכר ופי' תוספ' ויתן לו שכרו כלומ' המשכיר יחזיר שכר הלקוח כי מזלו של משכיר גרם שנפלה העלייה.²¹ או י"ל בהיפך המשכיר בלי מום ונקי אחרי שבפירוש א"ל לשוכר עלייה זו כלומ' כמות שהיא, ואם נפלה יתן השוכר למשכיר שכר עלייה, ומזלו של שוכר גורם לו, וכן משמע מפירוש"י, ואם אמר המשכיר עלייה סתם, סלקא דעתך שהוכרח המשכיר לשכור עלייה אחרת.

ואילו להלן בסוף הערך הביא קאהוט כמה אזדא, אזדו רגילות, כלומר, משמעותן כמו אז"ל (וכפי שנראה להלן הן אף מתחלפות עם שורש זה בגרסאות ובמקבילות).

ההפרדה הזאת (של חלק מן הצורות הנדונות של אזדא) מן הפועל אזל וממשמעותו הרגילה מגיעה לשיא במילובו של יאסטרוב. בערך "אזד" הוא הציג מלה זו כפועל בפני עצמו,²² ולידו רשם שהוא שווה לאזו, ונגזר מן אז, ורק בלשון "השוה" ציין לאזל. יתר על כן, לאחר ערך זה קבע עוד ערך מיוחד, "אזדא" כשם עצם [1], על פי בבא מציעא קטז ע"ב הנ"ל אצל קאהוט (והוא אפוא יבוא מחודש מן המחקר המקראי המעודכן, וזה לשונו:

19. על עצם הגזירה של קאהוט מפרסית הבאה כאן ועל סיכום המחקר באותם ימים עיין ערכו של גייגר בתוספות הערוך השלם (עמ' 15).

20. על פי גזירתו של קאהוט מפרסית; עיין שם ובתוספות הערוך השלם כנ"ל.

21. דבריו תמוהים מאוד, ובוודאי הפירוש הנכון הוא שהפסיד השוכר, וייתן שוכר שכרו, כפי שכותב קאהוט בסמוך בסגנון "או י"ל בהיפך", וכפי שדייק מפירוש רש"י. וכן יש לומר בהכרח על פי הסוגיות המקבילות (ראה להלן). ובוודאי אף בעלי התוספות מתכוונים לומר כן במה שכתבו "ויתן לו שכרו שכבר דר, שאם דר חצי יתן חצי...", ואי אפשר לפרש כדברי המחבר: ויחזיר לו שכרו שכבר דר! על דין אמירת זו בנידון וכיו"ב ("עלייה זו") ראה תלמוד ערוך, עמ' 173. עוד צריך ביורו מהי כוונתו במה שכתב על גרסת התוספות. וצריך לומר, שאין כוונתו לתיבה ליה האמורה שם (וראה דק"ס, עמ' 347 אות ע); שאם כן, יש לומר להפך. אלא דעתו על תיבת ונפל (וכן פיור אותיותיה). וכנראה רוצה לפרש לגרסה זו: נפל – על העלייה; אזדא – על המשכיר (או השוכר); ואילו לגרסת הדפוס, בלא נפל (ועיין דק"ס שם), אזדא על העלייה. ברם דוחק גדול הוא להכניס הפרש משמעות כזה, והכול בסמך על "נפחתה" שבמשנה, בין שהוסיפו "נפלה" בין שלא הוסיפו. ועיין להלן על בבא מציעא קג ע"א.

22. אף באוצר לשון התלמוד (א, עמ' 315–316) באות אזדא, אזדו בערך נפרד, בניחוק מן אזל, ובלא הגדרה.

[it is] decreed (cmp. גזרה). Dan. II, 5. B. Mets. 116b if the landlord said, I let you *this* loft (as it is) 'A it is a (divine) decree, i.e. it is the tenant's misfortune that the loft fell in, and he has no claims. V. Ges. H. Dict. s.v.

כלומר, לשיטתם של קאהוט ויאסטרוב המשמעות המיוחדת של מלה זו שבספר דניאל מזדמנת כאן בגמרא:²³

אין צריך לפנים, שאזדא כאן אינה שונה מכל אזדא שבש"ס, ואינה צריכה לא ערך לעצמה ולא משמעות לעצמה. ותוכיח ראשונה המקבילה המדויקת בבבא מציעא קג ע"א. למשנת "המשכיר בית לחבריו ונפל, חייב להעמיד לו בית" גרסינו: "היכי דמי, אי דאמר ליה בית זה, נפל אזל ליה, אי דאמר ליה בית סתם...". בוודאי אזל מקבילה לאזדא הנ"ל. ואף כאן בדף קג ע"א מצינו גירסה בסגנון אזדא בכתבי-היד (כ"י פירנצה, כ"י המבורג ודעמס).²⁴

אף מבחינת המשמעות מתאימים כאן שורש אז"ל ועניין הליכה, בלא דופי, שכן גוון אחד של פעלים אלו (הלך, אול) נופל במיוחד על ענייני הפסד ואיבוד מן העולם, דוגמת "הלכה חמורך, טרפון" (סנהדרין לג ע"א).²⁵ והוא הוא המובן המתבקש כאן, אחי שפיר!

3. מנין הדלת?

דעות שונות נאמרו בעניין התהוותן של הצורות אזדא, אזדו: חילוף למד בדלת;²⁶

23. אמנם, יש מליצה מקראית ארמית שיכולה להתחבא בארמית של סתם התלמוד לרגע קט, כגון "אשתומם כשעה חדה" (דניאל ד, טז); ועיין ר"ש אברמסון, "לשון מקרא בלשון חז"ל", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 233, 237. ברם אין הנידון שלנו דומה כלל. וראה להלן.

24. וראה דק"ס, עמ' 299 אות א. ועל גרסת כ"ה ראה להלן בפנים.

25. ראה ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 181-182; י"ג אפשטיין, תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 46; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ח (טוטה), עמ' 720 והערה 4; ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 425-426.

השווה ערך "אזל" במילונו של טוקולוף; התגדרה הכללית - perish. ובין הגדרות-המשנה: משמעות 3 - to be destroyed, be finished, be lost; משמעות 5 - to disappear (עיי"ש); וכן השווה משמעות 4 - (to die).

והשווה מילונו של יאסטרוב, עמ' 37. והעריני פרופ' שלום פאול: "ותהך [ב]לא ביומך" (אחיקר, שורה 102 [דרייבר, עמ' 215]) = ותלך בלא ביומך || "אני אמרתי בדמי ימי אלכה, בשערי שאול פקדתי" (ישעיהו לח, יא); ובאכדית בצירוף כבול CAD, Vol. 1, part 1, p. 321

26. מערכה לקראת מערכה לר' אפרים זלמן הלוי מווילנא ווילנא תרל"א/ירושלים תשל"ח), עמ' 16: "והוא כמו אזלא ואותיות ד' ו' מתחלפות"; מילונו של לוי, ועוד.

גזירה משורש זד"א;²⁷ מבניין אתפעל, איזדל;²⁸ או בהוספת דלת על בסיס צורה מקוצרת.²⁹

בעניין זה יש להעיר קודם הערה פונולוגית יסודית ולצרף אותה לדיון, במיוחד כנגד מי שרוצה לראות כאן שורש עצמאי אז"ד ולא פועל משני הנגזר מן אזל. מוצאים אנו את הצורות אזדא, אזדו, אבל לעולם לא אזד, קאזד, ליזד וכיו"ב. אמור מעתה, ש"שורש" זה אינו רגיל להחליף את אז"ל אלא בצורות שבהן הזין שוואית והלמד מונעת. עובדה זו מעוררת אותנו שלא לראות את אזד כפועל עצמאי או כפועל הנגזר מן אזל, אלא לראות בדוגמאות הללו צורות מצורתיו של הפועל אזל, שחל בהן מעתק פונטי המותנה במצב מוגדר מסוים: זין שוואית ואחריה למד מונעת. והנה, בניבים אחרים של הארמית אנו מוצאים תופעות מסוימות בשורש אז"ל שראוי להביאן אל תוך דיוננו. בסורית הלמד של אזל נעלמת בכל הצורות שבהן הזין חסרת תנועה. לפיכך אומרים אות במקום אזלת, איזין במקום אזלין וכדומה. רק הכתיב שומר על הלמד האילמת באמצעות הסימן המיוחד לאות אילמת הנהוג בסורית.³⁰ (בסורית יש פעלים נוספים השכיחים בשימושם בלשון, שבהם מידמה עיצור

27. היציג, דניאל, עמ' 22: "deutlich der 1. Mod und Masc"; ܐܘܢܐ = "אז"א".

28. בכר, ערכי מדרש, להלן.

29. בדקדוקו של אפשטיין, עמ' 58, לאחר שהביא אזא = אזל, כתב: "[אפשר שמזה יצא: אזדא, אזדו, בהוספת ד'ן?]. ובהערה 127 לשם כתוב "השווה סרגל = סרגד (?) סורית ופ"א בירוש' [שבת פ"ח יא סע"ב]". בהיות ההסבר הזה מוקף סוגריים מרובעים, הוא לכאורה תוספת העורך. אולם ההערה אינה בסוגריים, ונראה שהכול מאת המחבר, והסגיר את הדברים מפני שנאמרו אגב דבר אחר, כמו כמה דיבורים מוסגרים בתוך הספר. מכל מקום הדברים סתומים, שלא נתפרש מהו טיבה של "הוספת ד'". בהיות לפנינו פועל של הליכה אין מקום כמוכן ל"ד" של זיקה. ברור שהכוונה היא כך: שתי מלים אלה תורמות זו לזו, ולכן, כשם שאירע סרגל < סרגא < סרגד, כן נעשה אזל < אזא < אזד.

30. Th. Nöldeke, *Kurzgefasste Syrische Grammatik*, Leipzig 1898, par. 183 (p. 127).

תכונה זו נוהגת אף בסורית חדשה; ראה A. J. Maclean, *Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Amsterdam 1972, p. 7. עיין שם בניסוח התופעה! אפשטיין בדקדוקו, עמ' 59, רשם אזלי (גוף ראשון עבר) מבבא בתרא עג סע"ב, והוסיף: "כ"י ה': אזלאי, קרי: אזאי". הסימן על גבי הלמד אינו מובחן בצילום כתב-היד ובפקסימילה של גולדשמידט, והוא בוודאי ניקוד של פרשנות מאת המחבר. בכתב-היד צורה זו מופיעה שוב להלן בסמוך (עדר רע"א), וזה לשון שניהם בהקשר: "אמ' לן תא אחוי לכו מתי מדבר, אזלאי וחזאי... אמ' לן תא אחוי לכו הר סיני, אזלאי וחזאי..." כאן באגדתא דרבה בר בר חנא עסיקינן, ואפשר שהגון הלשוני של אותו הקשר כולו הוא הנותן לשימושן של צורות אלו. (ראה מה שכתבתי על לשון אגדה בתרביץ מג [תשל"ד], עמ' 61 ועוד, והיא תכונה רחבה יותר של ספרות אגדה בבבל; וראה ז' פרנקל, *MGWJ* 10 [1861], p. 264).

אפשטיין רשם בדקדוקו שם, על פי כתובות קערות ההשבעה של מונטגומרי, אַזינאַ. ואילו לפי דבריני יש לנקד אַזינאַ; כלומר, זהו פיתוח מן אזלינא (שרשם שם), שיש בה זין שוואית, ולא מן

אחד לעיצור אחר שבשורש, כגון סלק שמידמה בו הלמד לסמך.³¹ גם בכתב-יד תימניים של התלמוד אנו מוצאים כתיבים המעידים על תופעה דומה בשורש אז"ל בניב הארמי העומד מאחורי מסורת זו. אלא ששם אירעה הידמות הזין ללמד! הכתיב "כמאן אלא" פירושו "כמאן אזלא"; וכיוצא בזה "בתר מקדש אלינן" (יומא ז ע"ב) = אזלינן.³²

לדעתי, יש לראות את צמיחת הצורות אזדא וכיו"ב על רקע התופעה הנ"ל. ראינו שבסורית לא ביטאו את הצרור –זל–, זין שוואית ולמד עם תנועה, בפועל שכיח זה, והקלו במבטא בדרך הידמות הלמד לזין. גם הצורות החסרות שצוינו מכתב-היד התימניים³³ משתלשלות דווקא מצורות שלמות שבהן הזין שוואית (והלמד מונעת), אלא ששם גברה הלמד.

על פי זה משמע, שאף הצורה אזדא משקפת החלשת מבטאו של הצרור –זל–, ואף בה (וכבסורית) נעלמת הלמד, אלא שבמקום הכפלת הזין נכנס צליל מעבר קדמי ד, ומתקבלת הצורה *azda*.³⁴

מכאן ההסבר לעובדה, שאין אנו מוצאים את הצורה אזד וכיו"ב במקורותינו.³⁵ בהיקרות נוספת, ודווקא בסורית, מזדמנת האות דלת בשורש אז"ל (במקום כפל הזין ונשילת הלמד):³⁶ "קמו אזדין הור" *surrexerunt et proficiscebantur* לפי תמונה זו מסתבר לומר, שהצורה אזדא והדומות לה הן צורות של השורש אז"ל שעברו מעתק פונטי, בדומה לאלו שבסורית ובכתב-היד התימניים של התלמוד, מעתק שאזור התהוותו כנראה בתחומי הארמית המזרחית או בקרבתה. לעצם בירור התפוצה יש לציין הבאה אחת בערך "אזד" במילון של לוי, שרשם על פי קהלת רבה

אָזִילְנָא שרשם שם. בסוף הערך (עמ' 61) הובא בסוגריים מרובעים: "להבלעת הלמד" השווה בסורית בעתיד: אָזִילְוֹן (= נאזון), סורית חדשה: זָא (צווי"). לעיל שם, עמ' 57 (ראה להלן): "בסורית אומרים מן 'אזל' בעתיד: אָזִילְוֹן [תיקנתי טעות הדפוס בניקוד. ש"פ] = נאזון, סורית חדשה: זָא. בבבלית אוּבְדַת הַלִּי ככל הומנים: עבר: אָזָא, עתיד: אִזְי, ציווי: זִי, בינוני: אָזִי, עם כינויים: אזינא, ואדבר עליהם בפרוטרוס בנפ"א" [=בנחי פ"א]. אעיר רק, ששתי תופעות שונות באות בדוגמאות הללו: הראשונה נשירת עיצור סופי בלתי מונע (והוא הנושא בעמ' 57 שם, וראה מאמר שצוין בהערה 45, והאחרונה הקלת מבטא הצרור –זל–, כפי שהצענו לעיל.

31. גלדקה, שם.

32. קארה, כה"י התימניים, עמ' 78. כן העמיד שם על הסורית.

33. אצל קארה, שם.

34. במענה לפנייתי אישר לי רופ' אשר לאופר, שזהו תהליך פונטי אפשרי במעבר מלמד לזין.

35. ראה בכר, ערכי מדרש, בערכו. הוא רצה לגזור תיבה זו מבניין אתפעל, אידול, בנשירת הלמד, ולהניח גזירת הרבים מצורה חסרה זו. לא היה בסברה זו להסביר מה מקום אתפעל כאן, ומדוע לא נזדמנו שאר הצורות של אותו בניין. אמנם בכר מצא בהסבר זה טעם לשימוש הצורה אזדא עם נושא זכר יחיד (ועל כך ראה להלן).

36. Act. Mart. ii. 291, כמובא אצל Payne Smith, col. 105.

לפסוק עת לבקש: ³⁷ "ואזדון וחייהון" sie gingen und verurtheilten sie. תוספת עניין יש כאן בשאלת יחס מדרש זה לתלמוד הבבלי. ³⁸ ברם בנידון שלנו אין שום מקום לכך, לפי שאין זו אלא גרסת הדפוסים, ובכתבי-היד יש כאן פועל משורש דו"ן, ³⁹ המתאים יותר להקשר.

4. תפוצה סמנטית של אוד בין שלושת מובני אול

בהיות שני הסגנונות, בלמד ובדלת (אזלא/אזדא, אולו/אודו) משמשים בבבלי, ראוי לברר אם קיימת בשימושם הבחנת תחומים או נטייה לכך. עיקר שימושו של הסגנון השני הוא במונח הקבוע, "ואזדא ר"פ לטעמיה", "ואזדו לטעמיהו". ⁴⁰ משה ווייס קובע לנכון שבמונחים הללו הסגנון אזדא/אודו גובר, ואילו בשימושים אחרים גובר אזלא/אולו. ברם אי אפשר להציע הבחנה מוחלטת, ולטעון שהסגנון עם דלת אינו שייך בהקשרים שאינם היקרויות של המונח הנ"ל, ולהעדיף הגרסאות עם למד; ⁴¹

37. פרשה ג, ט ע"ד בדפוס וילנה.

38. ראה עתה בעיקר עבודתו של מנחם הירשמן. וראה ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר זכרון לרבי שאול ליברמן, ירושלים [תדפיס: תשמ"ט], עמ' 36-37, הערה 226, והציגים שם.

39. ואדון, ואידון, ואודון (מ' הירשמן, מדרש קהלת רבה, עבודת דוקטור, ניו-יורק תשמ"ב, עמ' 239-240). אשר לצורה הדקדוקית של שורש דו"ן האמורה להשתקף כאן, ראה דבריו של בכר, שפסל גרסת הדפוסים, וכיוון כנראה מעצמו לגרסת כתבי-היד: ערכי מדרש, עמ' 145 (במקור הגרמני, עמ' 3). מכל מקום, כל הפסקה באה כאן בשיבושים רבים, והייתה גרסה עתיקה ומדויקת יותר לפני הראשונים. ראה דיונו של הגר"ש ליברמן ז"ל בפסקה זו ובמלים היווניות שבה: "שש מלים מקהלת רבה", ספר זכרון לגדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית, תל-אביב תש"ל, עמ' 227-229 (הזכירני ד"ר מנחם הירשמן). התיבה הנדונה נשמטת על ידי וכו' בהבאת לשון המדרש שם.

40. על מונחים אלה ראה ווייס, אודו, ומה שרשם בהערה 1. בפתח המאמר הוא אף דן בקצרה בהערות בענייני לשון ותפוצת הצורות.

41. דומה שדבריו של ווייס נוטים לכיוון זה. בהערה 3 שם הוא הביא היקרויות אודא/אודו שלא בתוך המונחים, ולכולן ציין מקבילות או שינויי גרסה של אזלא/אולו, והציע בלשון "אך וכדומה; עיני שם. ומה שצייני שם צורות עם למד מכתבי-היד, אין הכוונה שכל כתבי-היד גורסים כן באותם מקומות, ובאמת אנו מוצאים אף אודא בדלת בין כתבי-היד שם. אשר לחילין עו ע"ב, בדק"ס שציון, אות ת (כצ"ל), משתמע שכן היא גרסת שני כתבי-היד מן הוויטיקן. ועיני לעיל. ואשר למנחות סט סע"א, "וכיון דורעינהו אודא למאיסותיהו", כתב בדק"ס שם (עמ' 167-168, אות כ): "ובכל הכ"י אודא מאיסותיהו". עיקר כוונתו אמנם לחיסור למד לפני מלת מאיסותיהו. אבל כן הוא אודא בכ"י וטיקן 120. כאן הערתו של ווייס אינה מתייחסת לתיבה זו בפני עצמה, אלא לדיבור כולו: "חסר בכ"י כל המשפט: וכיון דורעינהו אודא למאיסותיה, והוא באמת תוספת ביאור שאינה צריכה".

הבה נעניין בדיבור זה לגופו, ובהקשרו: "בעי רמי בר חמא חטין שבגללי בקר ושעורין שבגללי בהמה מהו... לא צריכה דנקטינהו וורעינהו וקא בעי לאיתויי מנחות מינייהו, מאי, משום

וכן אי אפשר להרחיק לגמרי את אזלו מתחום המונח הקבוע הנ"ל.⁴² ובאמת, כעת נזדמן לנו במקום אחד הכתיב עם למד במונח הנידון. בבבא מציעא ק"ח ע"ב: ואזדא לטעמיהו דתניא.⁴³ והנה, בכ"י פירנצה שם: "ואזלו לטעמיהו"⁴⁴ אשר להיקריות שאינן בתחום המונח הנ"ל, לא רק שאזדא אכן נמצאת גם בכתבי-יד דווקניים (שנקראו כתבי-יד "טובים") כגון כ"י המבורג לבבא מציעא קטז ע"ב, אלא שבכגון זה מבחינה מתודולוגית פשיטא שאין מקום לברור לנו את הגרסה הנראית ומסתברת, ועלינו להבין ולהבהיר את מכלול התופעה הלשונית, על כל גרסאותיה.

ברור הדבר, שאזלא/אזלו הוא הכתיב ההיסטורי והכתיב התקני, ואילו אזדא/אזדו הוא כתיב עממי המשקף את המעטק הפונטי הנ"ל ואת המבטא העממי שנבע ממנו. בדרך כלל הגטייה ברוב ספרי הבבלי שלפנינו היא להוציא את הכתיבים העממיים ולהחליפם בכתיב התקני. ברם באותם הקשרים שהקשר והקרבה לשרש ההיסטורי בולטים לעין פחות, קיימת או גוברת נטייה אצל הסופרים להשאיר את הכתיבים העממיים.⁴⁵ בנידון שלנו, לגבי אזלא/אזדא, יש לחלק את ההיקריות לשלוש קבוצות: (א) אזלא וכו' במונח הרגיל, "הלך"; (ב) תת-משמעות של פועל זה, שגווניה:

דמאיסותא הוא, וכיון דורעיניהו אזדא למאיסותיהו, או דלמא משום כחישותא הוא, והשתא נמי כחושה, תיקו".

אמנם עניין של ביאור לפנינו, ברם הוא נראה עיקרי ורגיל. שהרי בלשונות של "מאי, משום... או דילמא משום...", כשיש הרחבה באיבר השני ("והשתא..."), קיימת הרחבה ביאורית אף באיבר הראשון לפי הסגנון הקבוע בתלמוד. ולא מצאנו חיסור זה כאן אלא בכ"י מינכן, והדיבור קיים בכתבי-יד אחרים. והעיקר, אפשר לתלות חיסור זה בהשמטת הדומות: משום מאיסות' הוא (כן הוא בכ"י מינכן)... למאיסותיהו. כלומר, התיבות "מאיסות' הוא" דומות לתיבת "מאיסותיהו". וכל מקום שיש דומות, אזדא לה ההוכחה של חיסור דיבור כסימן לתוספת.

מינטגומרי (עמ' 147) רצה להכחיש לגמרי את הצורות התלמודיות עם דלת, בהעדיפו את הגרסאות עם למד, ותלה את הראשונות בחיקוי לשון הפסוק "Such a root appears in Talm... but the text of the cases is uncertain, אזל appearing often as a variant (s. Tal, lexx.), so that אזד was probably a manufactured from the Bibl. word" (ההדגשה שלי). ושם הוא הציע אותו הסבר (חיקוי המלה שבמקרא) אף לאזדין הסורית (ראה לעיל):

42. וייס כתב שם: "את הלשון: ואזלא לטע', לא מצאתי, וזאת חרף העובדה שיש כמה עשרות 'כמאן אזלא'. והנה 'כמאן אזדא' – גם כן לא מצאתי".

43. "ואזדו לטעמיהו" הוקף לפנינו על פי מהרש"ל, שהעדיף את גרסת התוספות; ועיין דק"ס, עמ' 357 אות ת. בדפוס שונצינו: "ואזד' לטעמיהו". וברור שצ"ל ואזדו; ראה להלן הערה 74 ובסמוך לה.

44. שם בלי דתניא. ואזלו לא נרשם בדק"ס שם, וכדרכו, שלא רשם שינויי הכתיב שבכתבי-היד, ואפילו בשינויים שהעתיק, הסב כרגיל את הכתיב לזה המקובל בדפוסים שלפנינו.

45. ראה מה שכתבתי על אימרי, אימרו בראשון שבסדרת מאמרים זו (לעיל, הערת כוכב); תלמוד ערוך, עמ' 110 (לעניין "ערבוני יקון").

הלך לו, הלך לעולמו, נעלם, אבד, הושמד;⁴⁶ (ג) הביטוי התלמודי הקבוע "אזדא ר"פ לטעמיה"/"אזדו לטעמיהו". הנטייה לשרש את הצורות שיש בהן דלת ולהחליפן בצורות שיש בהן למד מושלמת יותר בקבוצה הראשונה, שכן הכול יודעים שכאן שייך אזל. בשנייה הדברים שקולים, שכן כתיב זה נראה לפעמים כפועל עצמאי, ואין הקשר עם אזל בולט לעין. ואילו המונח הכבול והקבוע נעשה שם דבר בפני עצמו בעיני הסופרים, והשאיירוהו על כנו.

כל ההיקריות של אזדא, אזדו (בדלת) שנרשמו באוצר לשון הבבלי (א, עמ' 315) ואשר אינן במונח הכבול (והן שמונה במספר) שייכות לקבוצה השנייה, ומצויים להן שינויי גרסאות לרוב הבאים בסגנון למד. אפשר שחלק מאלה נובעים מכך שהסופרים הכירו את מוצא הצורות מן אז"ל, והמירו את הכתיב העממי בכתיב תקני.

לשון אחד בקבוצה זו חוזר כמה פעמים: "הנך/הני" אזדו/אזלו (לעלא, והני אחריני נינהו", וכדומה לו; ורבים בהם שינויי אזדו/אזלו. בש"ס המודפס הוא מופיע פעמיים בסגנון אזדו: ביצה י ע"ב⁴⁷ וסוטה ט ע"א.⁴⁸ ברם בכתבי-היד ישנם מקומות נוספים שמופיעה אזדו בלשון זה. ביבמות עו ע"ב "הנך אזלי לעלא..."; בכתבי-היד ובדברי הראשונים אזדו.⁴⁹ מכל מקום, ביטוי זה מופיע כמה וכמה פעמים בסגנון אזלו;⁵⁰ ובאמת, בסוגיית "הנך אזלו לעלא והני אחריני נינהו" (ביצה י ע"ב – יא ע"א) רק בפעם הראשונה אזדו (כנ"ל), ואחריה ג' פעמים אזלו.

ויש דיבור נוסף, בעבודה זרה מז ע"א, שדומה לסגנון הזה: "וקמאי קמאי אזדו". גרסה זו באה בנדפס בלבד, ובכתבי-היד סגנון אחר: "וקמאי שפילי להו".⁵¹ אי לכך, ומה גם שהיא (שפילי) מלה נדירה במשמעות זו, קרוב לומר שגרסת הדפוסים הגהה היא, הממירה את המלה הקשה בסגנון השכיח,⁵² שהרי משמעות הדברים היא כביטוי הב"ל: הני אזדו לעלא וכי'. ועוד, איתא בבבא מציעא כו ע"א ובפסחים ז ע"א: "קמאי קמאי אזלו והני אחריני נינהו".⁵³ ובוודאי על פי אותו לשון בבבא מציעא ובפסחים ניסחו כאן בעבודה זרה, בהגהה שנכנסה לדפוסים. והוא עצמו (בב"מ

46. לעיל סוף סעיף ג והערה 25.

47. כ"י גטינגן אזלו. כ"י וטיקן 134 אזלי. ועיין דק"ס שם, עמ' 17 אות ע.

48. עיין דק"ס השלם שם.

49. כ"י אוקספורד וכ"י וטיקן; ראה דק"ס השלם שם.

50. ראה עירובין מה ע"ב; פסחים ז ע"א; יבמות קטו ע"ב; בבא מציעא כו ע"א (2x).

51. מסכת עבודה זרה, כ"י ביהמ"ד, מהדורת ר"ש אברמסון (ובהערות), שם, עמ' 198. וצ"ח שם שכן הוא בערוך). וכסגנון זה בכ"י פריז.

52. על תהליך זה בעיצוב השינויים ראה מה שכתבתי במבוא ל"תלמוד ערוך" ובסידרא ז'.

53. ראה לעיל, הערה 50. ושתייהן באות עם הברייתא דשוקי ירושלים.

ובפסחים) דיבור מאוחר, וחסר בנסחים הדווקניים שם.⁵⁴ אמור מעתה, מי שניסח בעבודה זרה, באבי נוסח הדפוס, "וקמאי קמאי אודו", ניסח על פי סגנון דיבור זה שהיה לפניו בפסחים או בבבא מציעא וקרוב שגרס שם אודו. וכן הוא באמת אודו בפירוש רש"י בפסחים שם, סד"ה בהר הבית, ובמקצת כתב־היד של פירוש רש"י לבבא מציעא.

אשר לאודא/אודו שישנם בכתב־היד ואינם בדפוסים, נוסף על מה שהזכרנו כבר,⁵⁵ יש לציין את בבא מציעא קטז ע"ב: "דפנינהו בני רשות הרבים ואזלו לעלמא"; וכזה בכ"י המבורג ודעמיה. אולם בכ"י פירנצה "ואודו לעלמא", והוא דומה לסגנון שעסקנו בו לעיל: "הני אודו לעלמא". בבבא מציעא קג ע"א "אושלן האי גרגותא ונפלה, לא בני לה". וכסגנון זה בכ"י המבורג ודעמיה. ברם בכ"י פירנצה "אושלן האי גרגותא נפל",⁵⁶ אודא". ודומה אף כאן (כמו בעבודה זרה הנ"ל), שגרסת רוב הנסחים היא המקורית, והיות שאין זה סגנון רגיל ("בני לה"), הגיהו והחליפוהו בסגנון שנעשה קבוע בעניין זה באותן סוגיות בבבא מציעא (ובאותו עמוד; ראה לעיל): "נפל, אודא". גם אלו שייכות לקבוצה השנייה, אול במשמעות "אבד", הוא התחום שבו אודא/אזל עדיין שקולים.

כפי שמצאנו מקרה אחד של אזלו בקבוצה השלישית (ראה לעיל) – תחום המונח הקבוע, שבו השתלטו אודא/אודו – כן יש לציין שההבאה בדברי הערוך הנ"ל, "נפק אודא" (מעילה יז ע"ב), היא בתחום הקבוצה הראשונה, אול = "הלך", שבו בעדויות אשר לפנינו כבר החליפו את הצורות עם דלת בצורות עם למד. ואף בנידון גרסתנו היא אזל.⁵⁷ הווי אומר, כאן בערוך נשתמר הכתיב העממי אפילו ל"הלך" פשוט. עוד מוטל עלינו לטפל בכמה ענייני יסוד של לשון ותצורה בנידון.

5. תפוצה מורפולוגית: האם קיימת אָוּד?

עם שאין הצורה אוד (זין מוגעת, דלת שוואית) שכיחה במקורותינו, ואינה מוזכרת בספרות המילונאית והמחקר שהבאנו, הנה, מצאנו כעת צורה זו בבבא מציעא קג ע"א הנ"ל. בכ"י המבורג שם: "אי דאמ' ליה בית זה נפל אוד". ובין השיטין שם, בכתב

54. בבבא מציעא ליתא בכ"י המבורג ובכ"י פירנצה (ואיתא שם בגיליון); עיין דק"ס, עמ' 68 אות ג. בפסחים בכ"י ענעלאו (ביהמ"ד 1623) ובכ"י קולומביה ליתא דיבור זה (הדף כולו ליתא בכ"י ביהמ"ד 1608). כ"י וטיקן 125 פגום, אבל ברור שדיבור זה איתא (ובכן הוא נמצא בפסחים שלנו", לפי שיטת החלוקה של רא"ש רוזנטל).

55. ראה לעיל על יד הערה 49.

56. האות למד לאחר תיקון.

57. "אמר, בן תמליון צא, בן תמליון צא, וכיון דקר' ליה, נפק אזל". וכן הוא בכ"י פירנצה ובכ"י וטיקן 120 שבדקתי.

מאוחר, בא תיקון: אזאדא! גולדשמידט העיר לשם: "אזד וכעין זה בכ"י אחרים ורש"י וההגהה אינה מובנת". ברם הערה זו אינה אלא מן המתמיהות. ופשוט הדבר שהשיג המגיה על הצורה אזד, שכעין זו אינה רגילה בכתבי-יד אחרים כלל (גולדשמידט בוודאי רואה במלים אזדא/אזדו שורש בפני עצמו, שִׁכּוּל אפוא לבוא אף בצורת אזדו) בזה סביר לומר שסופר כ"י המבורג (או מקורו) תיקן כאן תיקון,⁵⁸ המיועד להסיר צורת נקבה אזדא, שאינה מתאימה לדעתו בהקשר זה לנושא זכר, ויצר אזד, צורה מחודשת ומאולתרת; וזו נמצאה פגומה לטעמו של בעל ההגהה. וכעת המניע להגהתו זו מובן לנו.⁵⁹

ברם עצם הגהתו אזאדא, וצורתה הדקדוקית, ראויות לעיון בפני עצמן. הרי אֶם-הקריאה א מורה על זין מונעת ולא שוואית. ואי אפשר לפטור צורה זו של מגיה מאוחר בלא כלום; הרי מצאנו כיוצא בה. בסוטה ט ע"א הנ"ל: "וכי תימא הנך אזדו והני אחריני נינהו"; בקטע גניזה כתוב אזאדו.⁶⁰ בנדרים מא ע"א: "אהדר ר' חייא קמיה הנהו שבעה אפי דאגמרי", שיתא אזדו"; בכ"י מוסקבה (גינצבורג 1134) אזאדו. הרי כל ההקשרים האלה דורשים זמן עבר, והסופרים ניסחו כן בכתב מלא, ולפי מסורתם.⁶¹ ויש אם למסורת זו בכתבי הגאונים, כגון גזי קדם ה (תרצ"ד), עמ' 40 שו' 6: "דאמרינן ואזאדו לטעמימו דאיתמר..." (על פי שבת לד ע"ב, מדברי רב שרירא ורב האי; העמידי על דבריהם פרופ' משה עסיס. על מבטא אחר בדברי הגאונים ראה להלן).

למרות הכתיבים הנ"ל נראה לפרנס את עיקר התהוות הצורות הנידונות על בסיס צורה שבה זין שוואית, כפי שנימקנו לעיל; ואמנם תבנית זו מצויה אפילו בזמן עבר. נוסף לצורה הרגילה לנסתרים, בעין הפועל מונעת, קיימים שרידים אחדים לצורה בעין הפועל שוואית, ואפילו בתיבות אזלו, אזדו.⁶² ואף אם נראה צורות אלו

58. ולא אחת היא, שכתבי-היד הדווקניים מטיפוס כ"י המבורג יש בהם גם גרסאות מתוקנות. ואכמ"ל ואי"ה במ"א.

59. בבבא בתרא מב ע"ב כ"י פריז: "ואזד שמואל לטעמי". ואזד בסוף שורה, ובודאי צ"ל ואזד.

60. דק"ס השלם במקומו.

61. השווה שפאעו (ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו-יורק תר"ץ, עמ' 132); פראסו (ש' פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים", עלי ספר ט [תשמ"א], עמ' 24); חצארו וקארה [לעיל, הערה 32], עמ' 198. בדקדוק של אפשטיין, עמ' 35, לא נרשמו צורות מלאות אלף לנסתרים בזמן עבר. אשר לצורה לנסתרת, לא מצאתי בספרות הזאת תיעוד אחר לכתב מלא אלף. בעניין התצורה ראה אפשטיין, דקדוק, עמ' 34; קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רלב, רמא-רמג, רמו-רמו; וראה להלן.

62. ראה ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 126, 163; קארה, עמ' 139 והערה 34.

כמאוחרות, או נסבור שנעשו על דרך העברית, ונוציאן מן הדיון, הרי עין הפועל שוואית לבסתר מתועדת אף יותר.⁶³

וכל זה נראה לפרנס את הדברים, אם נאמר שעיקר צמיחתן של צורות אלו הייתה במקומן על בסיס צורות אז"ל בזמן עבר. ברם עצם דבר זה אינו ודאי כלל; ובפעלים יוצאי דופן רגילות העברות מצורה לצורה דרך אנלוגיה. ואפשר אפוא שעיקר צמיחת הצורה עם דלת הייתה בנינוני אולא-אדזא (כנ"ל), ואתי שפיר, ושאר הצורות אינן אלא השלכות ממנה, שמקצת הסופרים ביטאון כפי שהקשרן דורש (אזדאו).

6. זכר ונקבה: "ואזדא רבא"!

הבעיה של השימוש בצורת נקבה בהקשר הדורש מין זכר קיימת בנידון שלנו בהיקף רב. אם סופר כ"י המבורג או קודמו המציא אזד, מה נעשה אנו בכל אזדא רבא לטעמיה וכיו"ב?⁶⁴ נראה לנו ברור שמשמשת אזדא כמונח מאובן בכמה הקשרים, מעבר לשימושה הדקדוקי הראשוני.⁶⁵ ברם יש לברר, מהו הקשרה הראשוני והטבעי של צורה מאובנת זו? ושמה דווקא בלשון השגור מכולם, "אזדא ר"פ לטעמיה". והנה, אנו מוצאים בסגנון של הבבלי, שההתייחסות לדבריו של חכם פלוני או מימרתו המסוימת באה בלשון "הא דר"פ". כגון: כי הא דר"פ; "אמר ליה אביי לרב יוסף הא דרב יהודה דשמואל היא";⁶⁶ "אמר ליה אביי לרב יוסף הא דרבי יצחק גמרא או סברא" (עירובין ס ע"א); "אמר עולא הא דרב חסדא (קשיא) כחמץ לשינים וכעשן לעינים";⁶⁷ "שלחה רב אחא בר רב לקמיה דרבינא... שלח ליה אנן לא שמיע לן הא דרב הונא בריה דר' יהושע" (קידושין יג ע"א); "הא דרב אשי בדותא/ברותא היא";⁶⁸ ועוד הרבה. אין ספק שלשון זה יהיה טבעי ומתאים אף בהקשר שלנו: "ואזדא הא דר"פ לטעמיה דאר"פ...".

ואם כך היה הדבר, כלל לשוני ידוע של קטיפת צליל אחד מתוך שני צלילים דומים הבאים זה אחר זה (haplology)⁶⁹ יכול להסביר את ההתפתחות: אזדא הא

63. עיין קארה, כה"י התימניים, עמ' 138; וראה מורג, עמ' 124, 163.

64. לשמות החכמים (תנאים ואמוראים) בסדר אלף-בית ראה אוצר לשון התלמוד.

65. דוגמת "ערכך הכהן" והדומים לו.

66. עירובין ז ע"א; פה ע"א; יבמות יח ע"א; בבא בתרא יג ע"ב; "אל אביי לרב יוסף הא דרב הונא ורב יהודה דשמואל היא" (כתובות יב ע"ב); "אמר אביי לרב יוסף הא דרב הונא ורב יהודה דרב הוא" (שבת כד ע"א).

67. תענית ד ע"ב; קידושין מה ע"ב.

68. פסחים יא ע"א; יבמות פב ע"א; בבא מציעא עא ע"ב; מנחות סח ע"ב.

69. ראה ש' שרביט, "האפולוגיה בלשון חכמים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 557-568; וראה תלמוד ערוך, עמ' 422.

ד(ר"פ) < אודא (ר"פ). בכוחה של הנחה זו לפרש, כיצד נכנסה לשון נקבה בהקשר הרגיל והשגור ביותר של הלשון הנידון, ומשם לשאר ההקשרים.
 לנידון שלנו השווה אפוא "לדרבי חייא קמייתא" (בבא מציעא ה ע"א) < *ל[הא] דרבי חייא קמייתא"; במקצת הנסחים אף הדלת נשרה: "לר' חייא קמייתא". היינו דרב גידל קמייתא" (נדרים ח ע"א).

7. יחיד ורבים

רוב שימושו של הביטוי "ואודא ר"פ לטעמיה" לשון קישור⁷⁰ בין מימרה ראשונה שאמר ר"פ⁷¹ לבין שנייה: "ואודא [הא ד]רבא לטעמיה דאמר רבא...". הוא לשון סתם התלמוד, ששימושו גובר והולך. ואפשר גם להסמיק שתי המימרות אף בלא מונח זה או במונח אחר.⁷² ונוח לפתור ואודא שבמונח זה כזמן הווה, כרוב לשונות ההצעה.⁷³ בכמה וכמה מן העניינים הנידונים שונה המונח "ואודו לטעמייהו" מן המונח ביחיד עם "לטעמיה", ואין ייחודו מסתיים בכך שהראשון לשון רבים. במונח "ואודא ר"פ לטעמיה" בלשון יחיד אין אנו מוצאים "ואודא לטעמיה" גרידא,⁷⁴ אלא תמיד "אודא ר"פ לטעמיה". ואילו בלשון רבים, כשהוא משמש בתפקיד המקשר הנ"ל,⁷⁵ צורתו תמיד "ואודו לטעמייהו", בלא חציצת שמות החכמים בין שתי המלים. אמנם בעירובין

70. ראה משה ווייס, אודו, עמ' 109.

71. לפעמים בצורה שתיקן התלמוד בדבריו (בלשון "אלא", וכיו"ב).

72. בכרכות לו ע"ב: "רבא אמר לא כלום, ואודא רבא לטעמיה, דאמר רבא..."; בכ"י פריז המובלט ליתא, ומספיק הסגנון דאמר להסמיק את שתי המימרות. בבבא בתרא קמה ע"ב: "רבא אמר איפכא, והיינו דאמר רב משרשיא משמיה דרבא..."; וכזה בכ"י המבורג וככ"י פריז ודעמם וועיין סנהדרין ק ע"ב. בכ"י פירנצה שם: "ואודא רבא לטעמי"; וועיין דק"ס לשם, עמ' 397 אות מ. ולפעמים רק תיבת אודא ליתא בכמה נסחים, אבל "ר"פ לטעמיה" איתא. בחגיגה כא ע"ב "רבי אילא לטעמיה", וכזה בכמה כתבי-יד, אבל בכ"י וטיקן 171 נוסף ואודא. בחולין קכד ע"ב: ואודא רבי יוחנן לטעמיה דאמר רבי יוחנן"; בכ"י וטיקן 122 ליתא. וועיין זבחים צד ע"ב ובכתבי-יד. על המונח "ר"פ לטעמיה" ויחסו למונח הנידון ראה מה שכתבתי בתלמוד ערוך, כרך הנוסח, סוגיה ו חילוף 8.

73. ראה מה שכתבתי במובא "על דרך חקר הסוגיא", מחקרים ומקורות א (בעריכת רח"ז דימטרובסקי, ניו-יורק תשל"ח, עמ' 313 והערה 110).

74. ואף "ואודא לטעמיהו" אינו נראה סגנון הבללי. אשר לבבא מציעא קיה ע"ב, ראה לעיל הערה 43. בשבת לד ע"ב בכ"י מינכן "ואודא לטעמיהו", אבל בדפוס התלמוד ואודו. והוא הדין בשבת קכה ע"ב בכ"י מינכן, ובדפוסים ואודו. ודומה שאין זה אלא אשגרת כתיב בכ"י מינכן בלבד. (ועיין שבת קנו ע"א בכ"י מינכן.)

75. ורגיל, ואחריו יבוא דאיתמר או דתניא וכיו"ב. ויש שהרחיבו הגרסנים את שימוש המונח. בכרכות ט ע"א "והני תנאי כהני תנאי", ברם בכ"י אוקספורד "ואודו לטעמייהו" – אף מתנאים לתנאים:

פז ע"ב "ואזדו רבנן לטעמייהו ורבן שמעון בן גמליאל לטעמיה".⁷⁶ ברם, שם אין זה דיבור של קישור בין שני מקורות.⁷⁷ ועוד, כרגיל הסגנון שאנו מוצאים בכגון זה בפירוט השמות הוא דווקא "ואזדא רבי יהודה לטעמיה ורבנן לטעמייהו" (בבא בתרא פז ע"ב);⁷⁸ "ואזדא רבי אליעזר לטעמיה ורבי עקיבא לטעמיה" (שבת כט ע"א); "ואזדא רבי יהודה לטעמיה ורבי מאיר לטעמיה" (שם קכה ע"א); "ואזדא רבי מאיר לטעמיה ורבי יוסי לטעמיה" (פסחים טו ע"ב).

ישמא עניין זה עצמו – תכיפת שם החכם אחרי ואזדא כשהמונח בלשון יחיד (ואזדא ר"פ לטעמיה) – רומז לכך שהנושא הוא הא דר"פ, אף שהוא בא לפנינו בסגנון מקוצר (והושמט הא ד-), ולא ר"פ עצמו המוזכר לפני כן. שאילו כן, אפשר גם לומר "ואזדא לטעמיה דאר"פ"! ואילו בלשון רבים, כבר הסבו את החכמים עצמם כנושא הדקדוקי של הפועל, ולכן בא הפועל בצורת הרבים (אזדו), וכבר אין הכרח להזכיר שמות החכמים אחרי הפועל. והוא הדין למובא לעיל ממסכת עירובין: מתוך שהקדימו רבנן במשפט, השפיעה צורת הרבים של רבנן על הפועל (וזה תופעה רגילה מאוד, כידוע), ולא אמרו אפוא "ואזדא (הא ד)רבנן לטעמייהו, (והא ד)רשב"ג לטעמיה".

המונח הנידון בצורתיו השונות בא כרגיל בדברי סתם התלמוד כנ"ל. במקומות אחדים הוא בא עם דברי אמורא;⁷⁹ מתוכם יש מקצת מקומות שהדעת נוטה ביותר לומר שהמונח נמצא בתוך מימרת האמורא, לפי הסגנון שהדברים מובאים בו במקורות שלפנינו. בקבוצה זו גוברת דווקא לשון הרבים, "ואזדו לטעמייהו".⁸⁰ בהקשרים האלה אפשר לפרנס פועל זה כזמן עבר; ובאמת ראינו במסורת התימנית בצורות הללו ליד עין הפועל בתנועה אף עין הפועל שוואית.⁸¹ ברם, דומה שלשון הווה מתאים יותר להקשרים הללו,⁸² ככלל רוב לשונות ההצעה, וכבר נרשמו צורות הרבים של הבינוני שסיומן ואו. ועם זאת שיעקר היקרותן של צורות אלה במקורות

76. וכן בכ"י אוקספורד: "ואזדו רבנן לטעמיהו] ורשב"ג לטעמיה".

77. והוא מובא שם בפי רבינא. וראה ווייס, אזדו, עמ' 105.

78. ואף כאן מוזכרת דעת רבנן במשנה לפני דעת ר' יהודה. בבבא קמא קיח ע"א "דר"א לטעמיה ורבנן לטעמייהו"; בכ"י פירנצה ובכ"י מינכן "ואזדא ר' אליעז' לטעמיה ורבנן לטעמייהו", וכך נוסף בכ"י המבורג (וראה דק"ס, עמ' 302 אות ח). ושם אין זה קישור בין שני מקורות, ובוודאי זה ניסוח מאוחר של שכלול הסגנון. מכל מקום, אף שם דעת רבנן קודמת בברייתא.

79. ראה ווייס, אזדו, עמ' 100-103, 126.

80. בעירובין עד ע"א "אמר רב הונא בר חנינא ואזדא (בכ"י אוקספורד: אזדא) רבי יוחנן לטעמיה דתנן... (ועיין שם); ר"ח כתב שם: "ואזדו לטעמייהו". ועיין לעיל, ליד הערה 76.

81. ואפילו אזלו, אזדו; ראה לעיל, ליד הערה 62.

82. דק"ס לבבא בתרא, עמ' 197, רשם על פי כ"י מינכן "דאזדי". אבל ברור בכתב-היד, שהאות האחרונה היא ואו.

שלפנינו בפועלי ל"י או בבניינים הנגזרים, הרי יש אף תיעוד לכך בפועל השלם, בבניין פְּעַל, שעוד לא נחקר די צורכו.⁸³ ושמה אף כאן הייתה צורה זו (בינוני עם ואו) שכיחה יותר, והוחלפה בצורה התקנית, אלא ששרדה דווקא בתוך מונחים כבולים, כמו "ואודו לטעמייהו".⁸⁴ סיוע להצעה זו משמש הניקוד שמצאנו בספר הלכות גדולות, כ"י פריס 1402: "אמ' ליה רבינה לר' אשי לימא אִזְדוֹ לטעמיהו, דאמ' ר' נחמן אמ' שמואל..."⁸⁵ – הוא מנוקדת חולם בניקוד בבלי אילו זמן עבר היה עומד לפנינו, ועל דרך השלמים, לכאורה אין שום מקום לחולם. ואולם אם בינוני הוא, סביר יותר לנקד ואו זו בחולם, כמות שמצינו כבר זיקה בין שאר הפעלים שמופיעה ואו בבינוני שלהם, לפועלי ל"י דווקא, ועליהם נוח יותר לומר שבא בינוני שלהם בסיזמת חולם.⁸⁶

מסקנות

אמור מעתה, צורת אודא/אודו התלמודית אינה אלא תת-צורה מן השורש אִזְל. כמו בניבים אחרים אף בארמית הבלית לא ביטאו את הצרור –זל– שנזדמן בזמן הווה, אלא שכאן נכנסה דלת כצליל מעבר בין זין ללמד. אודו שייכת אולי לזמן הווה, ואודא עם לשון זכר נגרמה מפשוט הביטוי "אודא הא דר"פ לטעמיה". ואין כאן עניין אפוא לאודא הפרסית, הבאה ביב, וכנראה אף בספר דניאל. השורש אִזְל בתלמוד משמש שלוש משמעויות: (א) הלך; (ב) אבד; (ג) במונח הכבול הנ"ל. הצורה העממית (אודא) נעלמה כמעט לגמרי ממשמעות א, משמשת לצד אִזְל במשמעות ב, ודחתה את אִזְל כמעט לגמרי במשמעות ג.

83. על כל העניין הזה ראה ש' מורג, "מחקר הארמית הבלית וכתב-היד של הגניזה", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 68–69 והערה 38. ושם כתב: "תצורת הרבים של הבינוני של בניין פְּעַל בפועל השלם בוי"ז סופית ראויה לעיין נפרד".

84. וכבר סיווג אפשטיין צורה זו (אודו) כבינוני, בדקדוקו, עמ' 39 (עם הפעלים השלמים).

85. 3 ע"ב, על פי בבא בתרא סה ע"א.

86. וואת באחת משתי דרכים: בין כהיקש לזמן עבר ובין כקול שנוצר בבינוני כשביטאו סיומת ay שבו במבטא oy. כלומר, מודוי < מודוי רגיל בירושלמי > מודו; דאמיי < דאמיי > דאמו. ולפי זאת נציע לנקד ואו זו בצורות הללו בחולם. ומצינו חולם או קמץ אף בצורות עם כינוי חבור: מכלִנן, חוונן. ראה מאמריו "שיירי כתב-היד" (לעיל, הערה 61), עמ' 28–30, 50; "אנא מן יומי = אנא מן יומי (ימימי)": לתצורת הכינוי החבור בארמית הגלילית", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 208.

קיצורים

- אפשטיין, דקדוק = י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים ותל-אביב 1960.
 בכר, ערכי מדרש = ב"ז בכר, ערכי מדרש, תל-אביב תרפ"ג. תורגם מן: W. Bacher, *Die Exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur*, Leipzig 1905
- היציג, דניאל = C. F. Hitzig, *Das Buch Daniel*, Leipzig 1850
 ווייס, אזודו = מ' ווייס, "ואזודו לטעמייהו, לחקר המונחים ולשוונות הצעה", בר-אילן כ-כא (תשמ"ג), עמ' 102-127.
- מונטגומרי = J. A. Montgomery, *ICC: A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, New York 1927
 קארה, כה"י התימניים = י' קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד.
- תלמוד ערוך = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך - השוכר את האומנין, ירושלים תשנ"א.

